

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De groeipijn van de depressieve positie

PIETER NIERIS

Psychische groei kan niet plaatsvinden zonder psychische pijn. Dat is de kern van het denken van Bion zoals hij dat vanuit zijn kleiniaanse achtergrond heeft ontwikkeld. Hierin onderscheidt dit denken zich van het freudiaanse model, waarin pijn iets is dat verholpen kan worden door een juiste mate van driftontlading (Symington 1996, p. 2-10, p. 79; Wille 2006, p. 294).

Psychische groei en ontwikkeling staan in het kleiniaanse denken in het teken van de beweging van de paranoïde-schizoïde positie naar de depressieve positie, een beweging die niet eenmalig alleen in de vroege ontwikkeling gemaakt moet worden, maar later telkens opnieuw. Een stagnatie in deze bewegingsmogelijkheid kan liggen in het niet kunnen verdragen en verwerken van de psychische pijn waarmee het bereiken van de depressieve positie gepaard gaat. Dit is een vorm van pijn die onderscheiden moet worden van traumatische pijn die in bijna iedere behandeling eveneens een centrale plaats inneemt. Bion spreekt van 'growing pains' (1963, p. 63), die gevolg zijn van het onder ogen zien van een innerlijke werkelijkheid die tot dan toe te beschamend en onverdraaglijk en te kwellend was om gedacht te kunnen worden en daarom als een pijnlijk 'ding' — een bèta-element¹ — uitgedreven moet worden. Psychische groei is direct afhankelijk van iemands 'beslissing' om deze innerlijke werkelijkheid te verdragen en onder ogen te zien (depressieve positie), dan wel om zich ervan te blijven ontdoen en buiten zichzelf te plaatsen (paranoïde-schizoïde positie). Splitsing en projectieve identificatie zijn de wegen waarlangs dit laatste gebeurt. Maar tegelijkertijd is projectieve identificatie ook een communicatiewijze die het in de prille moeder-kindrelatie mogelijk maakt het onverdraaglijke draaglijk te maken. Daarnaast is splitsing in de vroege ontwikkeling, maar ook daarna, een manier om een al te traumatische werkelijkheid het hoofd te kunnen bieden.

Zo staan traumatische pijn, splitsing en projectieve identificatie in een complexe onderlinge relatie, waarbij zij nodig waren en bleven om door hun beschermende werking een zekere stabiliteit te waarborgen tegen te grote en ondraaglijke affecten, maar waarbij zij tegelijkertijd psychische groei en ontwikkeling in de weg kunnen staan.

Dit artikel is een poging doorzichtigheid in deze complexiteit te brengen.

¶ *Paranoïde-schizoïde en depressieve positie*

Melanie Klein ontwikkelde het idee van een gefantaseerde binnenwereld van objectrelaties waarin ten gevolge van een tendens tot desintegratie het Ik en het object in stukken gespleten kunnen worden. Vervolgens beschreef zij (1946, p. 8) het mechanisme van projectieve identificatie waarbij het in de fantasie mogelijk is 'slechte' delen (in de zin van agressief en destructief) van het Ik af te splitsen en door projectie in een ander te plaatsen. De ander wordt daardoor geïdentificeerd als dit 'slechte', en in dat licht paranoïde beleefd als beschadigend en vernietigend achtervolgend object. Het eerste deel van dit proces onttrekt zich volledig aan de (zelf)waarneming, en alleen het laatste stuk, de ander als drager van het uitgedreven slechte deel van het eigen Ik, verschijnt in de beleving. Het komt in milde tot heftige vorm bij velen van ons veelvuldig tot uiting in het gevoel door anderen afgekeurd, afgewezen of buitengesloten te worden.

Dertien jaar later was het Bion die opmerkte dat bij projectieve identificatie een bepaald gevoel van emotionele druk bij de ontvanger ervan wordt teweeggebracht: 'De analyticus voelt zich ertoe gemanipuleerd een bepaalde rol te spelen in andermans fantasie, hoe moeilijk die rol ook te herkennen is' (Bion 1959a, p. 149; vert. PN).

Het feitelijke afwezig zijn van de verwachte borst ('no breast') gaat gepaard met frustratie. Bij een zekere mate van tolerantie wordt deze innerlijke 'no breast' juist door deze afwezigheid tot een gedachte en tot de grondslag voor een denkapparaat. Daarmee postuleert Bion een fundamentele relatie tussen het verdragen van frustratie, dus pijn lijden, en denken. Niet-verdraagbare frustratie leidt daarentegen tot verwijdering en uitdrijving van het pijnlijke 'no breast'-gevoel — door middel van projectieve identificatie. Omdat deze uitdrijving door de opheffing van onlust wordt ervaren als synoniem met de ervaring van de 'goede borst' ontstaat in plaats van een denkapparaat een apparaat voor het uitdrijven van slechte innerlijke objecten, dat op zijn beurt de grondslag wordt van het psychotische deel van de persoonlijkheid (Bion 1962a, p. 111-112).

De depressieve positie wordt mogelijk, als voelbaar kan worden dat de afgespleten en geprojecteerde destructieve impulsen en fantasieën niet de volledige werkelijkheid omvatten. Er ontstaat een besef dat er een 'geheel' object in het spel is dat niet identificeerbaar is als uitsluitend 'slecht' of uitsluitend 'goed'. Dit komt neer op de ontdekking dat het object een onafhankelijk bestaan heeft en niet samenvalt met destructieve of liefdevolle fantasieën. Het is de toegang tot een nieuw begrip van wat de werkelijkheid is. Maar daarbij ontstaan ook schuldgevoelens, gepaard aan een allesoverheersende drang de gevolgen van de destructieve fantasieën te herstellen, en het object te beschermen, te doen herleven en te behouden (Klein 1952, p. 74).

De depressieve positie omvat echter meer dan het besef dat het object niet

alleen slechte kanten heeft maar ook goede, of niet alleen goede maar ook slechte, wat neer zou komen op het leren bewandelen van een soort gulden middenweg. Veel wezenlijker is dat bij de opheffing van de splijting de schellen van de ogen vallen, waardoor — *nachträglich* — inzicht ontstaat in de implicaties van de vroegere splijting, die tot dan toe niet geweten waren. Dit inzicht brengt pijn, inkeer en rouw met zich mee.

¶ *Een te pijnlijke waarheid*

De stagnatie in de mogelijkheid te bewegen van paranoïde-schizoïde positie naar depressieve positie heeft vaak te maken met het bestaan van een waarheid die te pijnlijk is om onder ogen te zien. Om wat voor waarheid gaat het hierbij? Die waarheid is — in dit verband — dat er een splijting heeft plaatsgevonden, maar dat deze tegelijkertijd geloofwaardig moet worden, omdat alleen al de onderkenning van het bestaan ervan ervaren zou worden als een catastrofale ondergang van de persoon die zichzelf als één en ondeelbaar individu wil kunnen blijven zien (Joseph 1975, p. 140). Met het buiten zichzelf plaatsen van iets dat hij niet wil zijn, brengt iemand een splijting aan in wat de onbevangen en waarachtige beleving had kunnen zijn van de totaliteit van zichzelf. In dit verband noemen de kleinianen de splijting een vorm van grootheidsfantasie of almachtsdenken (Bion 1962b, p. 31; 1987, p. 314). De term is enigszins misleidend, als zou het gaan om de fantasie over uitzonderlijke vermogens of macht te beschikken. Maar de almacht van het splijten ligt in de illusie dat iemand zich kan ontdoen van iets wat hij is, wat behoort tot de totaliteit van wie hij is, en dat buiten zichzelf kan leggen, zodat het in een ander verschijnt. Het gaat hierbij dus — op een existentieel niveau — om de illusie de macht te hebben te bepalen wat men wél en wat men níet wil zijn, de illusie te kunnen zijn die men *wil* of *móét* zijn (paranoïde-schizoïde positie), in plaats van te ervaren wie men *merkt* of *blijkt* te zijn (depressieve positie). Dit laatste veronderstelt een vorm van open durven en willen staan voor wie of wat men is, ook al ligt dat voorbij de grenzen van wat men van zichzelf weet.

Het loochenen van het deel van zichzelf dat men niet wil zijn brengt met zich mee dat het overblijvende deel op een geforceerde, krampachtige manier moet proberen te geloven in de aanspraak dat het zijn ene en onverdeelde werkelijke zelf is, zijn individualiteit, wat tot een ofwel gedepersonaliseerde, ofwel manisch gekleurde afweer leidt. Het betekent dat iemands psychische ontwikkeling op een bepaald gebied tot stilstand is gekomen. De psychische ontwikkeling, die levenslang doorloopt, vergt immers ook levenslang het vermogen en de bereidheid telkens opnieuw van de paranoïde-schizoïde positie naar de depressieve positie te bewegen.

¶ *Splijting, trauma en het wrede Boven-Ik*

Freud kwam tot de conclusie dat het fetisjisme weliswaar een bijzonder gunstig object was voor de studie van de splijting, maar dat splijting, als algemeen neuroseverschijnsel, een veel bredere toepassing vond, en een manier was om 'zich tegen een als pijnlijk ervaren eis van de buitenwereld te verweren' (1940, p. 499). Ook Ladan (2000, p. 101-102) gaat uit van pijnlijke ervaringen als oorzaak van het ontstaan van een afgespleten 'geheime' fantasiebeleving van zichzelf, al betreft hij het mechanisme van de splijting als zodanig niet in zijn beschouwingen.

Vaak blijkt in de loop van een analyse dat traumatische ervaringen ten grondslag hebben gelegen aan een splijting. Daarbij heeft mij getroffen dat de traumatiserende persoon of situatie vaak zelf de splijting vorm geeft en dwingend oplegt, zodat de splijting een symmetrische innerlijke afspiegeling is van de uiterlijke traumatiserende situatie. Denk bijvoorbeeld aan een harde bejegening van kinderlijke pijn of verdriet, waarbij verbaal of non-verbaal de boodschap wordt overgebracht dat dit berust op overgevoeligheid of aanstellerij, of wanneer kinderlijke pijn of verdriet minachtend wordt genegeerd. Soms kan een kind deze (non)bejegening niet ervaren als een pijnlijk affectief tekortkomen, dus als traumatische pijn, maar het — conform de bejegening door de ouder — ergens opslaan als een superieure houding. De eigen gevoelens slaan nergens op, en als ze zich manifesteren worden ze beleefd als iets storends dat er eigenlijk niet zou moeten zijn. Deze overtuiging kan als een afgespleten deel van de rest van de persoonlijkheid blijven voortbestaan als vanzelfsprekend, maar is tegelijkertijd niet benoem- of bespreekbaar (Ladan 2000, p. 77). Wat zich hierbij wrekt is dat de mogelijkheid pijn en verdriet via normale projectieve identificatie (Bion 1959b, p. 103) met de ouder te delen, in één klap is weggevaagd. Het kind ontvangt niet alleen geen troost, maar kan ook niet door een narrige, verwijtende of beschuldigende houding de ouder met zijn niet-verwerkbare gevoelens opzadelen. Hieronder zal ter sprake komen hoe dit zich vertaalt in een verbod op projectieve identificatie. Men zal zich misschien afvragen waarom het bovenstaande niet gewoon als verdringing of als reactieformatie gezien kan worden. Dit zou ontoereikend zijn voor de wijze waarop het afgespleten, verborgen deel existeert. De splijting leidt, als een verticale splijting, als het ware tot een verdubbeling van de identiteit, waarvan één deel bestaat als een verborgen en geheime, maar niet onbewuste, dus niet verdrongen, fantasiebeleving omtrent zichzelf, die een parallelbestaan leidt met het zelf waarmee men naar de buitenwereld voor de dag kan komen. Zo is in het bovenbeschreven geval voorstelbaar dat er een 'fantasie-Ik' gaat bestaan in de vorm van een overtuiging 'eigenlijk' iemand te zijn die geen pijn of verdriet kent, naast een 'aangepast-Ik', dat weet en rationeel erkent dat pijn en verdriet bij het leven horen, maar dit niet kan voelen, of als het voelbaar dreigt te worden reageert met angst of ontredde-
ring.

Het fantasie-Ik (dat pijn en verdriet minacht) infiltreert in het aangepast-Ik en gaat daarin functioneren als een boosaardig Boven-Ik. Niet het superego dat waarschuwt als men over de schreef gaat, maar een 'superb' ego, dat al het gewone en menselijke vernietigt als waardeloos. Dit is geen abstracte psychische instantie, het is 'iemand', een innerlijk personage. Ik ben het zelf, en tegelijkertijd ben ik het ook niet. Het is te vergelijken met de dubbelganger van de ik-figuur in het bekende verhaal *William Wilson* van Edgar Allen Poe. In dit verhaal wordt de ik-figuur in al zijn doen en laten vernietigend kritisch gevolgd door zijn dubbelganger, die in alles op hem lijkt, behalve in zijn stemgeluid. Precies hetzelfde kan zich innerlijk in iemand afspelen: al het doen en laten wordt wantrouwend, verwerpend gevolgd door een introject, een hinderlijk personage dat men zelf is.

..... Een patiënte had een situatie waarin haar partnerrelatie onder druk kwam te staan door de verleidende manipulaties van een andere vrouw, heel goed en doeltreffend weten te hanteren, en het gevaar was uit de lucht. Toch werd zij 's nachts onrustig wakker met de kwellende gedachte dat alleen al het feit dat een andere vrouw had kunnen aannemen dat er met haar te rivaliseren viel, een bewijs vormde van haar nietswaardigheid als vrouw.

Dit innerlijke personage manifesteert zich als een allesbedervende tweede stem, en vertoont de karakteristieken die Bion toekent aan 'minus K' (–K), de negatieve tegenhanger van 'K' (kennen). –K is te zien als het negatief, het omgekeerde van een alwetend alles begrijpen, waarbij 'niet begrijpen door een vermogen om dingen mis te verstaan superieur is aan een vermogen tot begrijpen' (Bion 1962b, p. 95, vert. PN).

Beland (1998, p. 158) ziet deze houding van vernietigend niet-begrijpen als een voortbrengsel van de afwijzing door de ouders van de razernij van de zuigeling. Deze afwijzing is geïnternaliseerd, en oefent zijn functie uit volgens het devies: 'Tout comprendre c'est tout condamner.'

Voor het fantasie-Ik liggen de verhoudingen net omgekeerd: voor het fantasie-Ik vormen het aangepast-Ik en de realistische verhoudingen en beperkingen waaraan het is gehouden een afschuwelijke werkelijkheid die het karakter heeft van een nachtmerrie. Het komt voor dat patiënten inderdaad last krijgen van nachtmerries zodra in de analyse de splijting onder druk komt te staan. Het afschuwelijke schuilt soms in een ondraaglijk gevoel van zinloosheid, dodelijke saaiheid, dorheid, levenloosheid, soms in allerlei vormen van destructief innerlijk geweld.

Dit catastrofale karakter vertegenwoordigt de angst voor de toegang tot de depressieve positie, die zo gevaarlijk lijkt vanwege de dreigende opheffing van de splijting en de schaamte voor het innerlijke gezichtsverlies. Voorvoeld wordt dat daarbij de pijn los zal komen die door een pijnverdovende splijting ooit voorkomen kon worden.

¶ *De verhouding van de gespleten identiteiten onderling*

Het is naar mijn ervaring telkens opnieuw zeer lastig zich voor te stellen hoe de twee gespleten delen van het Ik zich onderling verhouden. Het probleem is dat men zich meteen een tijd-ruimtelijke voorstelling maakt van twee delen, die van elkaar afgezonderd zijn, om vervolgens logisch operationeel te kunnen bepalen wat in het materiaal tot het ene deel, en wat tot het andere deel hoort. Deze voorstelling wordt ook opgeroepen door Freuds omschrijving van de splijting als 'twee psychische houdingen in plaats van één' (1940, p. 498), of als 'houdingen die gedurende het hele leven naast elkaar bestaan zonder dat zij elkaar over en weer beïnvloeden' (1940, p. 499). In de gedeelde beleving van analyticus en analysant lijkt er echter één persoon in het spel, met wisselende, vaak contrasterende belevingen over en van zichzelf.

De twee delen zijn aanvankelijk dus noch voor de analysant, noch voor de analyticus te onderscheiden. Dat komt doordat het ene deel anoniem infiltreert in het andere deel, en dan doorgaat voor het andere deel. Patiënten kunnen, als de splijting eenmaal voor hen zichtbaar wordt, het gevoel krijgen dat zij hun leven 'undercover' hebben geleid, dat er in hen een tweede 'eigenlijke' Ik huist, dat in de vermomming van het aangepast-Ik als het ware in een soort ballingschap heeft moeten vertoeven, en — zoals Le Coultre dit onder woorden bracht — 'een concessie aan de wereld was' (1972, p. 112). Hier is door een kier zichtbaar hoezeer de splijting verbonden is met grootheidsbelevingen.

Door de onderlinge verwisseling en verstrengeling van de twee delen kan men beter zeggen dat zij *in* dan *naast* elkaar bestaan. Dit in elkaar bestaan kan goed toegelicht worden met Bions term van het 'omkeerbaar perspectief' ('reversible perspective'), ontleend aan de vaas van Rubin uit de gestalt-psychologie, waarin men, afhankelijk van wat men als voorgrond of als achtergrond neemt, een vaas kan zien of twee naar elkaar toegewende profielen (Bion 1963, p. 50). Op dezelfde manier kan één bepaalde emotionele ervaring beleefd en gezien worden vanuit het perspectief van het aangepast-Ik, maar door een net iets andere manier van kijken vanuit het perspectief van het fantasie-Ik. Wat als het verhaal van het aangepast-Ik ter sprake komt, kan gedragen zijn door het fantasie-Ik, en vice versa.

Daarom is een typisch kenmerk van het functioneren onder het regime van de paranoïde-schizoïde positie de verwisseling van werkelijkheid en schijn. Onder invloed van de paranoïde angst kan dat wat op één moment nog als werkelijk en waar bestond plotseling omslaan in schijn, en wordt datgene wat eerst afgedaan kon worden als fantasie of hersenschim plotseling tot een afschuwelijke en bedreigende werkelijkheid. Wat ik meende te zijn blijkt schijn, en wat ik niet leek te zijn blijkt werkelijkheid (Niers 2007).

Een patiënt vertelt bijvoorbeeld op enthousiaste en realistisch aandoende manier over zijn succesvolle initiatieven op het werk. Dan ontmoet hij van bepaalde kant tegenwerking. Vanuit zijn aangepast-Ik kan hij dit accepteren als iets wat er ook bij hoort, maar hij begint tegelijkertijd te merken dat hij last krijgt van zich opdringende paranoïde gedachten dat de tegenwerking berust op een tegen hem gerichte ondermijning, wat hem eerst — projectie — woedend maakt, maar vervolgens — introjectie — omslaat in de angst dat hij de tegenwerking over zichzelf afgeroepen heeft. De kwaadheid en angst waren afkomstig van zijn fantasie-Ik, dat in de gedaante van het aangepast-Ik <undercover> had geopereerd. Bij deze patiënt was dit fantasie-Ik gebaseerd op een vroegkinderlijke reddingsfantasie en hij voelde zich dodelijk getroffen door de ervaren tegenwerking.

Zolang de analyticus binnen de grenzen van het fantasie-Ik blijft, lijkt de overdracht positief en wordt hij beleefd als empathisch en steunend. Maar zodra hij met één vinger wijst naar het fantasiekarakter ervan, openbaart zich het reversibele perspectief en ontpopt deze overdracht zich als slechts schijnbaar positief. De analyticus doet wel aardig en begrijpend, hij toont wel betrokkenheid, maar wat denkt hij eigenlijk in zijn hart over mij? Houdt hij niet een masker voor? Voelt hij eigenlijk geen minachting, ziet hij mij niet als een hopeloos geval dat hij liever kwijt dan rijk zou zijn? Hier manifesteert zich het reversibele perspectief als uitingsvorm van de dynamiek van de paranoïde-schizoïde positie.

Over het algemeen ziet het fantasie-Ik de realiteit als maakbaar en voorstelbaar en worden afwijkingen daarvan niet beleefd als tegenvallers maar als catastrofes die de mislukking en ondergang van de eigen persoon impliceren. De angst hiervoor kan zo groot worden dat er een soort bevrozing ontstaat waardoor het ene perspectief niet meer in het andere overgaat. Bion (1963, p. 60n) spreekt in dat verband van <static splitting>. Zoals de twee verschillende perspectieven van de Rubinvaas identiek dezelfde lijnen en vlakken gemeen hebben — hun invariant — zo wordt bij <static splitting> de invariantie van de analytische situatie door de analysant aangegrepen om één perspectief door te laten gaan voor een ander perspectief. Stagnatie en herhaling moeten bijvoorbeeld doorgaan voor progressie en groei. De analyticus krijgt het gevoel opgedrongen dat hij niet mag tornen aan dit gezichtspunt — hij voelt zich er als het ware door gegijzeld — terwijl hij eigenlijk het omgekeerde ervaart. Dit heeft een splijtende uitwerking op hem, die te vergelijken is met het gevoel gevangen te zitten in een *double bind*, zoals geïllustreerd in het volgende voorbeeld.

Een man van middelbare leeftijd was in zijn analyse gaan zien dat hij de geheime overtuiging koesterde dat hij beschikte over inzichten en visies die anderen ontgingen, maar hem als enige niet, en dat die het verlossende

woord waren in allerlei langdurig vastgelopen problematische situaties die zowel in zijn werk als privéleven voorkwamen. Als anderen al vergelijkbare inzichten hadden, waren deze toch slechts een zwakke echo van wat hij zelf al eerder had bedacht. Hij was ook gaan zien hoe hij deze overtuiging al in zijn vroege jeugd had ontwikkeld als antwoord op de zeer belastende omstandigheden waaronder hij opgroeide. Dit waren geen incidentele fantasieën bij bepaalde situaties maar het was een levenshouding geworden die alle dimensies van zijn leven doortrok en waarmee de werkelijkheid ofwel op een of andere manier overeenstemde, ofwel in strijd was. Als dit laatste het geval was bezorgde dit hem sterke, bijna vernietigende gevoelens van slechtheid, waardeloosheid en een moeilijk te preciseren soort angst voor een catastrofale ondergang van zijn persoon. Dat nam niet weg dat op geen enkele manier mocht blijken dat hij er zich van bewust was deze overtuiging in al haar ongenueanceerdheid te koesteren.

De geheime overtuiging — in het onderhavige verband te zien als zijn fantasie-Ik — kon door zijn analytica voor het eerst onder woorden gebracht worden naar aanleiding van een onbeduidende gebeurtenis waarbij hem iets tegenzat en waarop hij had gereageerd met schaamte en woede op zichzelf. Toen werd met terugwerkende kracht ook duidelijk hoe zijn diepe inzinkingen en nachtmerries, waaruit hij badend van het zweet wakker werd, het gevolg waren van de dreigende verstoring van zijn fantasie-Ik, dat leefde als in een chronische dagdroom (Niers 2007).

Vervolgens werd ook nog iets anders duidelijk: als iets in de werkelijkheid niet tegemoetkwam aan de dagdroom van zijn fantasie-Ik nam hij dit zodanig op in zijn dagdroom, dat deze intact kon blijven. Hetzelfde leek nu ook te gebeuren met het gezamenlijk in de analyse verworven inzicht. Het werd door de analysant gebruikt en toegepast op allerlei situaties en op zichzelf, echter met één uitzondering: de analyse zelf en de relatie met zijn analytica. In deze situatie beland, begon haar iets op te vallen wat tot dan toe nooit echt goed aan de orde had kunnen komen. Het was een onbehagen dat haar overviel bij de reactie van de analysant op haar interventies. Deze werden vaak gevolgd door een korte stilte, waarna hij dan bijvoorbeeld zei: ‘Grappig dat u dat zegt, want ik dacht toevallig net aan iets dat ermee te maken heeft.’ Haar interventies leken nooit iets bij hem te kunnen bewerkstelligen dat hij zich niet al zelf had gerealiseerd en konden altijd ingepast worden in zijn eigen gedachtegang van dat moment. Zo bleef de geheime overtuiging van zijn fantasie-Ik intact dat een ander nooit iets kon weten dat hij niet zelf al wist. De analytica had geprobeerd haar gevoel niets van betekenis bij te kunnen dragen, toe te schrijven aan haar eigen ongeduld, haar gekrenkte analytisch narcisme, maar voelde nu dat er ook iets in meespeelde van een angst om op een vreselijke manier iets bij haar analysant kapot te maken. Er was een situatie ontstaan van ‘static splitting’. Ogenschijnlijk leek er geen enkele reden om te twijfelen aan het

bestaan van een goedlopend analytisch proces, maar toch klopte er iets niet. Na met haar supervisor te hebben gesproken over haar tegenoverdrachtsreacties ging de analytica ertoe over de stiltes die volgden op haar interventies te benoemen, en door te vragen naar wat daar precies in gebeurde. De analysant reageerde zeer heftig, hij merkte dat haar vragen hem woedend maakten, en als hij dat niet tijdens het uur al merkte dan wel in de auto op de terugweg naar huis. Hij merkte dat hij door haar vragen niet meer kon denken en alleen nog een neiging voelde abrupt van de bank op te staan en weg te gaan. 's Nachts lag hij soms urenlang woedend het analyse-uur van die dag te herkauwen.

Uiteindelijk kon bespreekbaar worden hoe hij de analyse zelf geïncorporeerd had in de geheime overtuiging van zijn fantasie-Ik, waarin geen enkel inzicht dat de analytica hem aanreikte niet al door hemzelf was gekend. Ook werd duidelijk hoe het fantasie-Ik onherkenbaar was geïnfiltreerd in het aangepast-Ik, dat geheel open leek te staan voor het nieuwe inzicht en daar coöperatief en productief mee aan de slag ging.

Bion (1963, p. 58) schrijft 'static splitting' toe aan angst voor pijn, waarbij het gaat om 'groeipijn' (1963, p. 63). Het is altijd weer indrukwekkend te zien hoe de ontwrichtende angsten en andere affecten van de paranoïde-schizoïde positie blijkbaar toch niet opwegen tegen de angst voor deze 'groeipijn', die verbonden is aan de toegang tot de depressieve positie.

¶ *Splijting en projectieve identificatie*

De verschillende hierboven genoemde elementen van een aangepast-Ik, een fantasie-Ik en het aan dit laatste verbonden innerlijke personage dat zich uit in het vernietigend niet-begrijpen (–K): alle komen ze op een onontwarbare manier tot uiting in de analyse en de overdracht. Het aangepast-Ik kan op de voorgrond staan en de analytische situatie domineren. Joseph spreekt van een 'pseudo-meewerkend deel van de patiënt dat voorkomt dat er contact ontstaat met het — afgesplitste — deel dat de ervaring begrepen te worden ontbeert' (1975, p. 52; vert. PN). Het heeft oog voor realistische verhoudingen, kent grenzen et cetera, maar is affectloos en gedraineerd van emoties. Het fantasie-Ik daarentegen denkt magisch en wensvervullend, en is daarom ook te kenschetsen als een 'gedagdroomd-Ik' (Niers 2007). Via projectieve identificatie wil het zich juist ontdoen van de frustratie voortvloeiend uit realistische verhoudingen en grenzen, en het manifesteert zich in de vorm van –K als het 'vernietigend niet-begrijpen' daarvan.

Door Bion is deze aanvangssituatie in beeld gebracht in zijn artikelen *On arrogance* (1957) en *Attacks on linking* (1959b). Beide artikelen vertonen een vergelijkbare lijn. Via een ingewikkeld proces van signaleren en zoeken in de analyse van patiënten komt Bion uit op de ontdekking van de werkzaamheid

van een 'obstructive object', een belemmerend object. Het is aanvankelijk niet duidelijk wat dit object is, wat het wil belemmeren en ook niet waar het zich bevindt. Het lijkt zich nu eens te kunnen bevinden in de patiënt, dan weer in de analyticus of vervolgens in geen van beiden. Na een vrij lange periode van ernstige stagnatie in de analyse, waarbij de patiënt in de analyse — niet daarbuiten — op een psychotisch niveau gaat functioneren wordt in verschillende stappen duidelijk wat dit belemmerende object is. De eerste stap is dat de patiënt niet snapt hoe de analyticus 'het' uit kan houden, waarna — tweede stap — de overtuiging ontstaat dat de analyticus juist degene is die 'het' niet uit kan houden, waarbij nog onduidelijk blijft wat 'het' inhoudt. Uiteindelijk — derde stap — wordt duidelijk wat het is dat de analyticus niet uit kan houden, en dat is de projectieve identificatie. Omdat hij bij het expliciet maken van patiënten problemen aandringt op en staat op verbale communicatie, doet hij daarmee impliciet een aanval op de communicatiewijze van de patiënt, namelijk projectieve identificatie. De eis van verbale communicatie wordt door de patiënt ervaren als een aanval op de band die hij met de analyticus heeft of nastreeft, via een gebruik van normale projectieve identificatie. Als communicatiewijze verzekert projectieve identificatie, aldus Bion, de patiënt immers van het vermogen om slechte gevoelens in de analyticus te plaatsen, zodat ze door het verblijf in diens psyche een zodanige modificatie kunnen ondergaan dat ze verdraaglijk worden. Voor de patiënt is dit een 'emotionally rewarding experience' omdat het een gevoel van contact met zich meebrengt, in tegenstelling tot de contactloosheid en steriele affectloosheid die — voor de patiënt — kenmerkend zijn voor de verbale communicatie.

Aan het eind van het artikel *On arrogance* stelt Bion vast:

Het [in de vroege jeugd] ontzegd zijn van een normaal gebruik van projectieve identificatie leidt bij sommige patiënten tot de vernietiging van een belangrijke verbinding [link] die een ramp tot gevolg heeft. Intrinsiek verbonden aan deze ramp is de oprichting van een primitief Boven-Ik dat het gebruik van projectieve identificatie verbiedt (Bion 1957, p. 92, vert. PN).

Met deze samenvatting kan men verschillende kanten op. Moet het normale gebruik van projectieve identificatie (namelijk als communicatie) toegelaten worden, juist níet ontzegd worden, zodat de geprojecteerde gevoelens lang genoeg in de analyticus, of in diens psyche, kunnen verblijven om gemodificeerd en verdraagbaar te worden? Of brengen de analytische setting en de beperking tot verbale communicatie die daaraan inherent is op zich al een frustratie met zich mee van de projectieve identificatie? Leidt deze frustratie bijgevolg per definitie tot de beleving van het obstructieve object? Eén mogelijk antwoord is dat de analyticus het feit dat hij gelijkgesteld wordt met het belemmerende object moet kunnen verdragen en benoemen zonder mee te ageren maar ook zonder zich ervan te distantiëren.

Ten slotte kan de vraag gesteld worden hoe de strijd om het mogen bestaan van projectieve identificatie als communicatiewijze in de analyse zich verhoudt tot het gegeven van de splijting. De splijting kan in dit verband worden gezien als bestaand tussen enerzijds het deel dat communiceert via de verbale communicatie — doorgaans ervaren als het volwassen, redelijke en rationele deel van zichzelf, maar vaak beleefd als gedraineerd van emoties, leeg of zelfs gedepersonaliseerd — en anderzijds het afgespleten deel dat wil communiceren via projectieve identificatie — doorgaans ervaren als het irrationele, onredelijke en verwerpelijke deel, dat aanvankelijk geloofchend en geprojecteerd moet blijven, maar waarin veel van de emotionaliteit en affectiviteit ondergebracht is. Als dit deel onderkend kan gaan worden en ervaren kan worden als een ›link‹ met de analyticus, die de projecties en de heftige aanvallen kan overleven, komt de weg vrij om dit deel terug te nemen in de beleving van zichzelf en komt de depressieve positie binnen bereik. Hiermee is, althans binnen het bestek van deze uiteenzetting, de cirkel rond, en zijn we weer terug bij de beweging van de paranoïde-schizoïde naar de depressieve positie.

Het bereiken van de depressieve positie houdt in dat de onverdraagbare en geloofchende kanten van zichzelf die in geprojecteerde toestand verkeerden, teruggenomen kunnen worden in zichzelf als vān zichzelf. Er ontstaat vervolgens niet een soort nieuwe onverdeelde eenheid, maar een grotere toegankelijkheid en acceptatie van zichzelf in diversiteit en veranderlijkheid. Dit kan niet plaatsvinden zonder pijn, pijn die voortkomt uit het tegen elkaar schuren van de tot dan toe gespleten delen, maar die op een paradoxale manier ›helend‹ is. De pijn die aan de splijting ten grondslag heeft gelegen, komt bij het opheffen van de splijting weer vrij, vaak in de vorm van een verdrietig besef zichzelf, zijn ›ware zelf‹, zo lang kwijt geweest te zijn, en zichzelf in relatie tot anderen nu pas te kunnen ervaren in een werkelijk perspectief.

Het gaat om een zeer specifiek emotioneel besef, dat tegelijkertijd schrijnend en verzoenend is. In die zin is het bereiken van de depressieve positie ook een tot zichzelf komen, het loskomen uit een verkokerde blik op zichzelf. De depressieve positie is letterlijk heel makend: wat in de paranoïde-schizoïde positie door splijting slechts verdeeld en gefragmenteerd kon bestaan, verkrijgt samenhang en een existentiële betekenis door wat niet anders te zien is dan een emotioneel gedragen omvattender bewustzijn.

Anderzijds is de verruimende en verzoenende emotionele ervaring van de depressieve positie van tijdelijke aard. Onvermijdelijk vindt er weer een vernauwing plaats, raakt de ervaring die een allesomvattend, unificerend en verzoenend karakter had, verzadigd en wordt weer tot herinnering, overwoekerd door andere ervaringen die er niet in opgenomen kunnen worden, zodat er opnieuw een toestand van betrekkelijke verdeeldheid en fragmentatie ontstaat. Zo komt de cyclische beweging naar de depressieve positie opnieuw op gang.

¶ Besluit

In haar allerlaatste, kort voor haar dood geschreven, artikel *On the sense of loneliness* (1963) beschrijft Melanie Klein — op een wijze waarin de gevoelens van rouw en treurnis voelbaar zijn — dat de paranoïde-schizoïde positie nooit geheel verlaten kan worden, en de depressieve positie nooit geheel bereikt kan worden, en dat beide daarom bijdragen aan een niet ophefbaar gevoel van eenzaamheid. De vroege bevredigende relatie met de moeder berust op een contact tussen het onbewuste van de moeder en dat van het kind dat de basis vormt voor de meest volkomen ervaring woordeloos begrepen te worden. Omdat dit onherstelbaar verloren is, zal er altijd een onvervulbaar heimwee naar blijven bestaan dat de basis vormt van het gevoel van eenzaamheid. Volledige en duurzame integratie van alle aspecten van zichzelf is onbereikbaar en daardoor is een volledig begrijpen en aanvaarden van de eigen emoties nooit mogelijk. Dit verlangen zichzelf te begrijpen door volkomen begrepen te worden komt tot uitdrukking in de volgens Klein universeel voorkomende fantasie een tweeling of dubbelganger te hebben, daarbij refererend aan Bions artikel *The imaginary twin* (1950). De tweeling vertegenwoordigt de meest dierbare, maar door de buitenwereld miskende, niet begrepen en afgespleten delen van het eigen zelf die men verlangt te herwinnen in de hoop op heilheid en volledig begrepen worden. De tweeling vertegenwoordigt zo ook een volledig betrouwbaar, ideaal innerlijk object (Klein 1963, p. 302).

Dit leidt ten slotte weer terug naar het gegeven van de psychische pijn in de zin van 'groeipijn'. Omdat de psychische ontwikkeling nooit af zal zijn, blijft er in dit nooit ophefbare gevoel van eenzaamheid altijd een rest van deze groeipijn bestaan.

Dit artikel is een bewerking van een presentatie gehouden tijdens een workshop op 5 april 2008 georganiseerd door de Nederlandse Psychoanalytische Groep, en tevens van een presentatie op 17 april 2008 in het kader van de na- en bijscholing in het Nederlands Psychoanalytisch Instituut te Amsterdam.

Literatuur

BELAND, H. (1998). Traumatisch niet-begrepen worden en het alwetende Boven-ik. In J. Baneke, A. Ladan, N. Treurniet & M. Visser-Donker (red.), <i>Trauma en identiteit</i> (p. 154-164). Assen: Van Gorcum. BION, W. R. (1950). The imaginary twin. In <i>Second thoughts</i> (p. 3-22). Londen: Karnac Books, 1984.	BION, W. R. (1957). On arrogance. In <i>Second thoughts</i> (p. 86-92). Londen: Karnac Books, 1984. BION, W. R. (1959a). <i>Experiences in groups</i>. New York: Basic Books BION, W. R. (1959b). Attacks on linking. In <i>Second thoughts</i> (p. 93-109). Londen: Karnac Books, 1984. BION, W. R. (1962a). A theory of thinking. In <i>Second thoughts</i> (p. 110-119). Londen: Karnac Books, 1984.

- BION, W. R. (1962b). *Learning from experience*. Karnac Books, 1984.
- BION, W. R. (1963). *Elements of psychoanalysis*. Londen: Karnac Books, 1984.
- BION, W. R. (1987). *Clinical seminars and other works*. Londen: Karnac Books, 2000.
- COULTRE, R. LE (1972). *Psychoanalytische thema's en variaties*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- FREUD, S. (1940). Hoofddlijnen van de psychoanalyse. *Werken 10* (p. 446-503). Amsterdam: Boom.
- JOSEPH, B. (1975). The patient who is difficult to reach. In E. Bott Spillius (red.), *Melanie Klein today—Developments in theory and practice. Volume 2: Mainly practice* (p. 48-60). Londen: Brunner Routledge, 1988.
- KLEIN, M. (1946). Notes on some schizoid mechanisms. In *Envy and gratitude and other works* (p. 1-24). Londen: Vintage, 1997.
- KLEIN, M. (1952). Some theoretical conclusions regarding the emotional life of the infant. In *Envy and gratitude and other works* (p. 61-93). Londen: Vintage, 1997.
- KLEIN, M. (1963). On the sense of loneliness. In *Envy and gratitude and other works* (p. 300-313). Londen: Vintage, 1997.
- LADAN, A. (2000). *Het wandelend hoofd*. Amsterdam: Boom.
- NIERS, W. F. A. M. (2007). *Ik ben dat wat ik schijn te zijn en schijn niet te zijn wat ik ben* (E.T.A. Hoffmann: Het Duivels-elixer). Voordracht op het Symposium van de Nederlandse Psychoanalytische Groep 'Liefde en haat in de psychoanalytische relatie' op 11 mei 2007 te Amsterdam. www.npag.nl.
- SYMINGTON, J. & N. (1996). *The clinical thinking of Wilfred Bion*. Londen: Routledge.
- WILLE, R. (2006). Over het vermogen tot het verdragen van psychische pijn. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 12, 287-300.

SUMMARY

The growing pain of the depressive position

Psychic growth is not possible without growing pains, which differ from traumatic pain. This is the nucleus of Bion's thinking. As psychic growth and development are synonymous with the movement from the paranoid-schizoid position to the depressive position, attainment of the latter is dependent on someone's 'decision' to endure the growing pains involved in this process. The inner freedom toward this decision can be obstructed by traumatic experiences that have resulted in certain forms of splitting and projective identification.

In this article theoretical and technical aspects of a form of splitting between an 'adapted-I' and a 'fantasy-I' are elaborated.

Key words: depressive position, growing pains, psychic growth, splitting, trauma

Noot

- 1 De term 'bèta-element' is onverbrekkelijk verbonden met de term 'alfa-functie'. Bion postuleert het bestaan ervan omdat er bij het tot stand komen van een psychische realiteit 'iets' moet zijn dat maakt dat onze elementaire gewaarwordingen en emoties het karakter kunnen krijgen van droom-gedachten om als zodanig opgeslagen te kunnen worden en opgenomen te kunnen worden in betekenis-

verbanden. Zonder alfa-functie blijven gewaarwordingen en emoties onbewerkt, en vormen dan bèta-elementen: psychisch onverwerkbare dingmatige gewaarwordingen en emoties, die slechts uitgedreven kunnen worden (projectieve identificatie als evacuatie), of gebruikt kunnen worden voor een soort van denken waarbij de manipulatie van deze dingmatige belevingen de plaats inneemt van woorden en gedachten (Bion 1962b, p. 6 en 7).

Manuscript ontvangen 29 augustus 2008

Definitieve versie 21 januari 2009